

5. **Кузнецова Е. Н.** Психологические особенности проявления страхов у педагогов и врачей на уровне обыденного сознания : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. Н. Кузнецова. – Ставрополь, 2003. – 185 с.

6. **Ольховецький С. М.** Психологічні чинники та засоби подолання страхів у підлітково-му та молодшому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. М. Ольховецький. – К., 2007. – 22 с.

7. **Павелків Р. В.** Вікова психологія : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.

8. **Прилутская О. А.** Психологические факторы преодоления социальных страхов у населения региона : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология», 19.00.05 «Социальная психология» / О. А. Прилутская. – М., 1999. – 21 с.

9. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.

10. **Скляренко О. Н.** Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Н. Скляренко. – К., 2005. – 22 с.

11. **Уварова Л. В.** Механизм психологической детерминации страхов в младшем подростковом возрасте : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Л. В. Уварова. – М., 2000. – 21 с.

12. **Чернавский А. Ф.** Системное исследование страха : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А. Ф. Чернавский. – Екатеринбург, 2008. – 26 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2013.

УДК 159. 942

О. І. Петрусенко, С. Д. Алексєнко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕТЕРМІНАНТИ СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» У ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В АСПЕКТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Досліджено особливості прояву синдрому «професійного вигорання» у педагогічних працівників та детермінанти його виникнення у контексті психологічного здоров'я. У результаті експериментального дослідження визначено, що має місце статистично значущий зворотний кореляційний зв'язок між рівнем професійного вигорання та рівнем адаптивного потенціалу, а також між рівнем професійного вигорання та рівнем психологічного благополуччя педагога.

Ключові слова: професійне вигорання, професійна деформація, емоційне вигорання, педагог, психологічне здоров'я, психологічне благополуччя, адаптивний потенціал.

Проанализированы особенности проявления синдрома «профессионального выгорания» педагогических работников и детерминанты его возникновения в контексте психологического здоровья. В результате экспериментального исследования установлено, что существует статистически значимая обратная корреляционная связь между уровнем профессионального выгорания и уровнем адаптивного потенциала, а также между уровнем профессионального выгорания и уровнем психологического благополучия педагога.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, профессиональная деформация, эмоциональное выгорание, педагог, психологическое здоровье, психологическое благополучие, адаптивный потенциал.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей прояву синдрому «професійного вигорання» у педагогічних працівників та психологічних детермінант його виникнення є важливим у контексті регуляції психологічного здоров'я педагогів. Характер професійної діяльності педагогів, який пов'язаний з тривалими і інтенсивними міжособистісними взаємодіями, що відрізняються високою емоційною насиченістю та когнітивною складовою, впливає на їх психологічний стан, обумовлює виникнення емоційного напруження, сприяє розвитку значної кількості професійних стресів. Одним із найважчих наслідків професійного стресу є синдром «емоційного вигорання» як вироблений особистістю механізм захисту у формі повного або часткового виключення емоцій (зниження їх енергетики) у відповідь на певні психотравмуючі впливи. Емоційне вигорання призводить до таких негативних наслідків, як деформація системи міжособистісних стосунків, зниження ефективності професійної діяльності, розвиток негативних установок по відношенню до колег та учнів, погіршення психічного і фізичного здоров'я [3; 12; 21; 22].

Клінічна картина вигорання включає низку неспецифічних психопатологічних, психосоматичних, соматичних симптомів і ознак соціальної дисфункції. Найбільш типовими проявами є хронічна втома, когнітивна дисфункція (порушення пам'яті й уваги), порушення сну й особистісні зміни. Можливий розвиток тривожно-депресивного розладу, суїцидальної й залежної поведінки. Загальними соматичними симптомами є головний біль, гастроінтестинальні (діарея, синдром роздратованого шлунка) і кардіоваскулярні (тахікардія, аритмія, гіпертонія) порушення [1].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) визнала, що синдром «вигорання» є проблемою, яка потребує втручання медицини. У Міжнародній класифікації хвороб – 10 (МКХ–10) синдром «вигорання» виділений в окремий діагностичний таксон – Z73 (проблеми, пов'язані з труднощами в керуванні власним життям) і шифрується Z73.0 – «перевтома» (стан виснаження життєвих сил).

Згідно з визначенням ВОЗ (2001), синдром «вигорання» – це емоційне та мотиваційне виснаження, яке характеризується порушенням продуктивності праці, втомою, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних хвороб, а також вживанням алкоголю та інших психоактивних речовин з метою отримання тимчасового полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності та суїцидальної поведінки.

Проблема синдрому «професійного вигорання» знайшла своє відображення у роботах Е. Аронсона [22], С. П. Безносова [2], В. В. Бойко [3], Н. Є Водоп'яної [6], С. Джексона [21], К. Маслач [21], В. Є. Орел [15], А. Пайнс [22], О. Б. Полякової [16], Т. І. Ронгінської [18], О. С. Старченкової [6], Х. Дж. Фройденбергера [20] та ін. Слід відзначити, що перше місце за кількістю опублікованих досліджень, які присвячені проблемі «вигорання», займають роботи, що стосуються праці педагогів (М. В. Борисова [4], Н. М. Булатевич [5], Н. В. Грисенко [7; 8], Ю. П. Жогно [9], Т. В. Зайчикова [10], Л. М. Карамушка [12], В. М. Кузина [13], Е. Л. Носенко [7; 8], Т. В. Форманок [19] та ін.). Поряд з такими аспектами цієї проблеми, як зміст та структура цього синдрому, розробка психодіагностичного інструментарію для його вимірювання, визначення засобів профілактики та корекції наслідків вигорання, особливу увагу дослідників привертає визначення детермінант синдрому «професійного вигорання».

Існуючі підходи до вивчення вигорання не дозволяють виділити єдину систему психологічних детермінант цього феномена. Так, прихильники інтерперсонального підходу основною причиною емоційного вигорання вважають міжособистісні взаємини фахівця з суб'єктами професійної діяльності. Представники організаційного підходу в якості причин вигорання виділяють фактори робочого середовища (особливості організаційної структури, режим діяльності, характер ке-

рівництва тощо), а представники індивідуального підходу – особливості мотиваційної та емоційної сфер. Більше того, Е. Л. Носенко і Н. В. Грисенко підкреслюють «очевидну непослідовність і неузгодженість результатів досліджень, що стосуються чинників вигорання, принципів їх класифікації і висновків, які можуть бути рекомендовані для впровадження у педагогічну практику з метою розробки повноцінних програм психолого-педагогічного впливу» [7, с. 30]. Тому проблема дослідження визначення детермінант синдрому «професійного вигорання» залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділяють зовнішні об'єктивні чинники емоційного вигорання, пов'язані з діяльністю, і внутрішні суб'єктивні – це ті індивідуальні особливості особистості працівника, які впливають на процес виникнення та розвитку вигорання. До об'єктивних чинників виникнення вигорання дослідники відносять: хронічно напружену психоемоціональну діяльність, пов'язану з інтенсивним спілкуванням, підвищену відповідальність за виконувани навчально-виховні функції, неблагополучна психологічна атмосфера професійної діяльності, зокрема несприятливий соціально-психологічний клімат педагогічного колективу, недоліки в організації педагогічної діяльності, психологічно важкий контингент, з яким інколи має справу педагог.

Дослідники виділяють такі суб'єктивні чинники вигорання: високий рівень нейротизму, наявність неузгодженостей в ціннісній сфері, низький рівень сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції емоцій і поведінки. Досліджується також залежність емоційного вигорання вчителів від статі, віку, стажу роботи, особистісних особливостей, рівня освіти, незадоволеності професійним статусом. Розглядається вплив на рівень емоційного вигорання високих робочих навантажень, особливостей навчального предмета, тривалості робочого дня, рівня заробітної плати, характеру взаємин з колегами та учнями, сімейного стану, соціального походження, мотивів трудової діяльності [3; 4; 15; 16]. Запропонована Т. В. Зайчиковою модель детермінант виникнення синдрому «професійного вигорання» у вчителів включає: 1) соціально-економічні детермінанти; 2) соціально-психологічні детермінанти; 3) індивідуально-психологічні детермінанти. Дослідження кореляційних зв'язків між синдромом «професійного вигорання» та особистісними характеристиками вчителів показало наявність статистично значущих зв'язків між синдромом та такими особистісними факторами, як інтроверсія-екстраверсія, агресивність, психотизм [10].

Е. Л. Носенко і Н. В. Грисенко довели, що провідну роль у попередженні емоційного вигорання педагога відіграє рівень його когнітивних здібностей та компетентність у виконанні основної функції – трансляції знань, що забезпечує психологічне благополуччя педагога [7; 8]. У сучасній психології поняття психологічного благополуччя розглядається як корелят поняття психологічного здоров'я, в яке включають два основних компоненти – позитивне самосприйняття та стресостійкість. Психологічне благополуччя визначається також як здатність людини відповідати вимогам середовища, активно пристосовуватися до них [14], що безперечно пов'язано з адаптивними можливостями особистості. Саме тому **завдання** нашого дослідження – встановити зв'язок між професійним вигоранням педагога та такими конструктами, як психологічне благополуччя та рівень адаптивного потенціалу.

Основні результати дослідження. Для дослідження синдрому «вигорання» педагогів була використана методика «Опитувальник на визначення вигорання» (К. Маслач, С. Джексон) в адаптації Н. Є. Водоп'янової [6] та інтерпретації результатів за модифікацією О. Б. Полякової [16]. Теоретичною основою методики є тривимірна модель синдрому «психічного вигорання», складовими якої є такі конструкти: емоційне виснаження, деперсоналізація, редукація особистісних досягнень. Емоційне виснаження розглядається як основна складова вигорання і ви-

являється в зниженому емоційному фоні, байдужості або емоційному перенасиченню. Друга складова (деперсоналізація) позначається у деформації відносин з іншими людьми. В одних випадках це може бути підвищення залежності від оточуючих, в інших – посилення негативізму, цинічність установок і почуттів по відношенню до реципієнтів: пацієнтів, клієнтів і т.п. Третя складова вигорання – редукція особистісних досягнень – може виявлятися або в тенденції негативно оцінювати себе, занижувати свої професійні досягнення та успіхи, негативізм по відношенню до службових обов'язків і можливостей або в применшенні власної гідності, обмеженні своїх можливостей, обов'язків по відношенню до інших. К. Маслач розглядала синдром «психічного вигорання» в аспекті особистісної деформації працівника під впливом професійних стресів [21].

Результати опитування за методикою К. Маслач і С. Джексон, в адаптації Н. Е. Водоп'янової представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Рівні розвитку компонента «професійної деформації»

Компоненти професійної деформації	Показники компонентів професійної деформації (у % від загальної кількості опитаних)				
	Високий	Вище середн.	Середній	Нижче середн.	Низький
Емоціональне виснаження	22,5	14,7	25,0	27,5	10,3
Деперсоналізація	7,5	15,2	14,8	44,9	17,6
Редукція особистісних досягнень	8,5	32,3	22,5	26,5	10,2

За результатами проведеного дослідження було встановлено, що домінуючим компонентом у структурі «професійної деформації» у педагогів є «емоціональне виснаження». Із табл. 1 видно, що 22,5 % опитаних мають високий рівень «емоціональне виснаження», в той час як тільки 7,5 % опитаних мають високий рівень розвитку компонента «деперсоналізації» та компонента «редукція особистісних досягнень». Крім того, вищий за середній рівень компонента «редукція особистісних досягнень» було виявлено у 32,3 % опитуваних.

Для дослідження рівня адаптивного потенціалу педагогів було використано багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна [17]. Теоретичною основою тесту є уявлення про адаптацію як про постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, що заторкує всі рівні функціонування людини. Випадки глибокого порушення адаптації можуть призвести до розвитку хвороб, зривів у навчальній, професійній діяльності, антисоціальним вчинкам.

Було встановлено, що 2,5 % опитаних мають «відмінний» рівень нервово-психічної стійкості, 19,8 % опитаних – «добрий» рівень, 32,5 % опитаних – «задовільний» рівень та 45,2 % опитаних мають «незадовільний» рівень нервово-психічної стійкості. Результати опитування також показали, що 2,7 % опитаних мають «відмінний» рівень комунікативного потенціалу, 24,8 % опитаних – «добрий» рівень, 48,7 % опитаних – «задовільний» рівень та 22,8 % опитаних мають «незадовільний» рівень комунікативного потенціалу. Дослідження рівня моральної нормативності досліджуваних виявили, що 6,2 % опитаних мають «відмінний» рівень моральної нормативності; 38,8 % опитаних – «добрий» рівень; 44,7 % опитаних – «задовільний» рівень та 20,3 % опитаних мають «незадовільний» рівень моральної нормативності. Одержані такі показники рівня адаптивного потенціалу: «добрий» – 20,2 % опитаних, «задовільний» – 47,4 % опитаних, «незадовільний» – 32,4 % опитаних.

Для дослідження рівня психологічного благополуччя вчителів було використано методику «Шкала психологічного благополуччя» (К. Ріфф). Емпірична пере-

вірка відповідності цього тесту вимогам, установленим у психологічній діагностиці норм валідності і надійності, була успішно здійснена О. М. Знанецькою [11]. Поняття «благополуччя» взято Всесвітньою організацією охорони здоров'я в якості основного критерію для визначення здоров'я, в якому здоров'я – це не тільки відсутність хвороби або фізичного дефекту, але і стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя. За результатами дослідження виявлено, що 82,5 % опитаних мають «середній» рівень психологічного благополуччя, 12,3 % опитаних мають «низький» рівень і лише 5,2 % мають «високий» рівень психологічного благополуччя.

Для встановлення характеру зв'язку між рівнем «професійного вигорання» та рівнем психологічного благополуччя і адаптивного потенціалу був проведений кореляційний аналіз. Математична обробка даних зроблена за допомогою програми SPSSv.13.0 for Windows.

Було визначено, що має місце статистично значущий зворотний кореляційний зв'язок між рівнем професійної деформації та рівнем адаптивного потенціалу: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,457$ ($P < 0,01$). При проведенні кореляційного аналізу шкали професійної деформації та шкал складових адаптивного потенціалу був встановлений статистично значущий зворотний кореляційний зв'язок між рівнем професійної деформації та рівнем нервово-психічної стійкості: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,366$ ($P < 0,05$). Також було встановлено, що статистично значущі зв'язки рівня професійної деформації зі шкалами комунікативних здібностей та моральної нормативності відсутні.

Було встановлено, що має місце статистично значущий зворотний кореляційний зв'язок між рівнем професійної деформації та рівнем психологічного благополуччя педагога: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,356$ ($P < 0,05$).

Поряд з моделлю К. Маслач і С. Джексон існують інші підходи. Так В. В. Бойко, який розглядає емоційне виснаження як основну складову синдрому «професійного вигорання», запропонував процесуальну модель. Його модель передбачає три фази емоційного вигорання. Кожна фаза характеризується чотирма симптомами:

1. Напруження (переживання психотравмуючих обставин, незадоволеність собою як професіоналом, «загнаність у кут», тривога і депресія),

2. Резистенція (неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, розширення сфери економії емоцій, редукція професійних обов'язків).

3. Виснаження (емоційний дефіцит, емоційне відчуження, особисте відчуження або деперсоналізація, психосоматичні та психовегетативні розлади) [3].

Відповідно до цієї процесуальної моделі для дослідження професійного вигорання педагогічних працівників було використано опитувальник «Емоційне вигорання» (В. В. Бойко) [3]. Результати дослідження за цією методикою подані в табл. 2.

Таблиця 2

Рівень розвитку компонента синдрому «професійного вигорання»

Фази емоційного вигорання	Рівні розвитку емоційного вигорання (у % від загальної кількості опитаних)		
	Високий	Середній	Низький
Резистенція	40,2	44,6	15,2
Напруження	17,5	30,2	52,3
Виснаження	12,5	31,7	55,8

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що домінуючим компонентом у структурі емоційного вигорання у педагогів є «резистенція» (40,2 % опитаних), який характеризується згоранням професійних обов'язків,

зменшенням взаємодії з колегами та учнями, розширенням сфери економії емоцій, неадекватним емоційним реагуванням. Водночас тільки у 17,5 % опитаних виявлено високий рівень розвитку компонента «напруження», а також у 12,5 % опитаних – високий рівень розвитку третього компонента синдрому – «виснаження». Ці результати в значній мірі співпадають з результатами, які отримані в дослідженні Т. В. Зайчикової [10].

Було визначено, що має місце статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між рівнем емоційного вигорання та рівнем адаптаційного потенціалу: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,388$ ($P < 0,05$). Проаналізувавши цей взаємозв'язок, можна зробити висновок, що чим більше рівень адаптаційного потенціалу педагога, тим менше рівень емоційного вигорання. Цей результат підтверджує нашу гіпотезу про наявність статистично-значущих зв'язків між рівнем емоційного вигорання та рівнем адаптаційного потенціалу. При проведенні кореляційного аналізу шкали емоційного вигорання та шкал складових адаптаційного потенціалу був встановлений статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між рівнем емоційного вигорання та рівнем нервово-психічної стійкості: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,365$ ($P < 0,05$). Також було встановлено, що статистично значущі зв'язки рівня емоційного вигорання зі шкалами комунікативних здібностей та моральної нормативності відсутні.

Було встановлено кореляційні зв'язки емоційного вигорання з рівнем психологічного благополуччя та визначено, що має місце статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між рівнем емоційного вигорання та рівнем психологічного благополуччя педагога: коефіцієнт кореляції Пірсона $r_{xy} = -0,34$ ($P < 0,05$). Цей результат говорить про те, що психологічне благополуччя є одним з детермінант розвитку емоційного вигорання у педагогів.

Висновки. Результати дослідження підтверджують наше припущення про наявність статистично значущих зв'язків між рівнем професійного вигорання та рівнем адаптивного потенціалу і психологічного благополуччя, які розглядаються як кореляти психологічного здоров'я.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Наступний етап дослідження потребує встановлення кореляційних зв'язків між рівнем професійного вигорання та конструктами психологічного благополуччя (автономність, самоприйняття, наявність мети у житті, екологічна майстерність, особистісне зростання, позитивні відносини з іншими людьми).

Бібліографічні посилання

1. **Абрамова Г. С.** Синдром «емоціонального вигорання» у медработников / Г. С. Абрамова, Ю. А. Юдич // Психология в медицине. – М. : Кафедра-М, 1998. – 272 с. – С. 231–244.
2. **Безносков С. П.** Психология профессиональной деформации личности / С. П. Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 245 с.
3. **Бойко В. В.** Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Информ.-изд. дом «Филинь», 1996. – 472 с.
4. **Борисова М. В.** Психологические детерминанты феномена «емоціонального вигорання» у педагогов / М. В. Борисова // Вопросы психологии. – 2005. – №2. – С. 96–104.
5. **Булатевич Н. М.** Психічне вигорання у професійній діяльності вчителя: огляд зарубіжних досліджень / Н. М. Булатевич // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 15. – 2003. – С. 117–120.
6. **Водопьянова Н. Е.** Синдром «вигорання»: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
7. **Грисенко Н. В.** Новий підхід до попередження емоційного вигорання педагога у світлі ідей позитивної психології / Н. В. Грисенко, Е. Л. Носенко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Серія «Психологія». – Вип. 16 – 2010. – № 9/1. – С. 29–39.

8. **Грисенко Н. В.** Роль позитивних цінностей і властивостей особистості у попередженні емоційного вигорання педагога / Н. В. Грисенко, Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – 164 с.
9. **Жогно Ю. П.** Моніторинг динаміки синдрому «емоційного вигорання» педагога / Ю. П. Жогно // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. – Серія № 12. – Психологічні науки. – 2007. – № 19. – С. 24–31.
10. **Зайчикова Т. В.** Соціально-психологічні детермінанти синдрому «професійного вигорання» у вчителів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Т. В. Зайчикова. – К., 2005. – 20 с.
11. **Знанецька О. М.** Методика дослідження феномена психологічного благополуччя: опис, адаптація, застосування / О. М. Знанецька // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Серія «Педагогіка і психологія». – Вип. 12. – 2006. – № 7. – С. 40–46.
12. **Карамушка Л. М.** Особливості вияву синдрому «професійного вигорання» у вчителів / Л. М. Карамушка // Психологія управління. – 2002. – №1. – С. 57–65.
13. **Кузина В. М.** К вопросу о профессиональной деформации личности учителя / В. М. Кузина // Журнал прикладной психологии. – 1999. – №2. – С. 67–81.
14. **Мельник Ю. И.** Психология здоровья / Ю. В. Мельник // Журнал практ. психолога. – 2000. – №3. – С. 11 – 14.
15. **Орел В. Е.** Феномен «вигорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы / В. Е. Орел // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 90–101.
16. **Полякова О. Б.** Психогигиена и профилактика профессиональных деформаций личности / О. Б. Полякова. – М. : НОУ ВПО Моск. психол.-социал. ин-т, 2008. – 304 с.
17. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
18. **Ронгинская Т. И.** Синдром вигорання в соціальних професіях / Т. И. Ронгинская // Психологический журнал. – 2002. – № 3. – С. 85–95.
19. **Форманюк Т. В.** Синдром «емоціонального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя / Т. В. Форманюк // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 54–67.
20. **Freudenberger H.** Staff burnout / H. Freudenberger // Journal of Social Issues. – 1994. – Vol. 30. – P. 159–165.
21. **Maslach S.** Maslach Burnout Inventory; manual research edition / С. Maslach, S. Jackson. – CA. : Consulting Psychologists Press, 1986. – 126 p.
22. **Pines A.** Career burnout: causes and cures / A. Pines, E. Aronson. – N. Y. – 1988. – 321 p.

Надійшла до редколегії 26.02.2013.

УДК [373.015.3:159.953]- 047.48

Н. В. Репкіна

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ХАРКІВСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА Й СИСТЕМА РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ

Показано значення системи розвивального навчання школярів: як, вирішуючи навчальні завдання на розуміння предметних підстав способу дії, учень стає суб'єктом навчальної діяльності; перебудовується його самосвідомість, основними новоутвореннями якої є процес розуміння, змістовна рефлексія й цілепокладання; відбувається подальший розвиток сприйняття, уяви, пам'яті й мислення, які набувають рефлексивного характеру.

Ключові слова: мимовільна пам'ять, пам'ять, розуміння, розвивальне навчання, пам'ять рефлексивна, рефлексія, навчальна діяльність, цілепокладання.